

A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret

A különböző cigány csoportok társadalmi helyzetével foglalkozó kutatások történetében átöröslést jelentett a Kemény István által vezetett 1971-es (majd 1993-ban és 2003-ban megismételt) országos, reprezentatív kutatás, amely a statisztikai adatfelvétel elemzéseit terepmunkán alapuló esettanulmányokkal egészítette ki, és így nyújtott a cigányokról mint társadalmi csoportról a foglalkoztatás, lakóhely, iskoláztatás tekintetében komplex képet (Kemény 1976). Keményt és munkatársait alapvetően a strukturális kérdések, a társadalmi kirekesztettség, a hátrányos helyzet újratermelődésekének mechanizmusai érdekelték, kutatásuk társadalomkritikai szelleme hosszú távon meghatározta a cigányokkal foglalkozó vizsgálatok szemléletét. Az országos adatfelvételt kiegészítő terepmunkán alapuló esettanulmányok leírják és elemzik a cigány családok településen belüli elhelyezkedését, a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatát, a cigánytelepek felszámolásának visszasságait, a hátrahagyott falvakban élő cigány családok boldogulási lehetőségeit (Rupp 1976; Csalog 1979; Demszky 1980). Havas Gábornak az 1976-os kutatási beszámolóban megjelent tanulmánya az „elcigányosodó falu” (Havas 1982) jelenségére hívta fel a figyelmet, amely hosszú évtizedekig meghatározta a periférikus helyzetű, aprófalvas területeken zajló társadalmi folyamatok értelmezését.

Tanulmányomban először leírom a cigányfalvak kialakulásának folyamatát (1.), majd a rendszerváltást követő gazdasági, társadalmi és intézményi átalakulás következményeit ezeken a településeken (2.). A cikk utolsó részében egy cigányfaluban készített esettanulmányon keresztül bemutatom az intézményi fejlesztések által létrejövő társadalmi változásokat és azok hatását a helyi társadalomra (3.).

1. A cigányfalvak kialakulása

A cigányfalvak kialakulása egyrészt a hatvanas évektől az ország rurális periferiáján lezajlott intézmény-összevonások (iskolák, tanácsi körzetek, térszék) hatására elinduló negatív társadalmi és gazdasági folyamatok, elsősorban a szelektív migráció, majd az ezeket a tendenciákat felerősítő településfejlesztési politika, illetve a cigányság asszimilációjára törekvő programok, azon belül is a településfelszámolási programok következménye.

Kemény István 1971-ben végzett országos vizsgálatából tudjuk, hogy a községekben élő cigány népesség kétharmada még telepen élt (Kemény 1976). Kemény István ezeket a közigazgatásilag egyik vagy másik településhez tartozó, de a településstruktúrán kívül elhelyezkedő telepeket írta le hagyományos telepként (Kemény 1976: 23–36). Az innen való elköltözésnek két fajtáját különböztette meg: a hatósági átköltöztetést és a részben önerőre támaszkodó elköltözést. A hatósági átköltöztetésnek minden esetben jellemző vonása a kényszer: nem a lakók kezdeményezésére történik, és nem támaszkodik a cigány családok és a település erőforrásaira, ugyanakkor minden esetben elszigetelt, új telepet hoz létre. Ezen belül Kemény megkülönböztette a barakktelepre, a régi mezőgazdasági épületekbe (major, cselédlakás), a kijelölt új telepre és a Cs-lakásokból épített telepre való költözést.

Már az 1961-es párthatározat, „A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” egyik fejezete (az oktatási és a foglalkoztatási program mellett) a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolását célzó, nagyszabású akció terve volt. A telepfelszámolási program 1965-ben indult, ebben az évben 237, majd 1966–1970 között négy és fél ezer, 1971–1980 között pedig további 18 ezer lakás épült vagy került megvásárlásra a telepről elköltözők számára nyújtott kedvezményes kölcsönre alapozott konstrukciónak köszönhetően (Kozákné 2001: 100–104).

A hetvenes évek közepétől a telepfelszámoláshoz köthető akcióorozatban fokozottan támogatták az üresen álló lakások megvásárlásához nyújtható kölcsönöket (Berey 1990: 57). A megüresedő házak vásárlására folyósítandó kölcsön azokban a régiókban volt a leggyakoribb, ahol az infrastrukturális beruházások elmaradása, a munkahelyek hiánya miatt a telek- és ingatlanárak alacsonyak voltak. Ezek jellemzően olyan aprófalvakban voltak, amelyeket a hatvanas évektől az egyre nagyobb tanácsi körzetek, téeszek kialakítása, a szaporodó iskola-összevonások negatívan érintettek. Az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési koncepció szelleme és gyakorlati megvalósulása felerősítette a korábban elindult eróziós tendenciákat. Az intézmény- és forráselvonásra a lakosság erőteljes elvándorlása volt a válasz (Vági 1991). 1970 és 1980 között a legkisebb, 100 fő alatti falvak népességük közel felét (47,5%-át) elvesztették. Településnagyság szerint felfelé haladva a népességszám-csökkenés mértéke egyre kisebb, de még az 1000 fő alatti települések átlagos népességszám-csökkenése meghaladta a 13%-ot (Beluszky 2002: 81). A szelektív elvándorlás következtében, azaz hogy a tehetősek elmentek, a szegényebbek maradtak, és hozzájuk újabb szegény családok csatlakoztak, ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, melyek tagjainak jelentős hányadára jellemző volt a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság (Szelényi 1990; Juhász 1986–1987).

Gyakori volt, hogy a telepfelszámolási program során a telepről elköltöző cigány családoknak éppen ezekben az aprófalvakban vásároltak házakat. Ezzel nemcsak a cigányok jártak jól, akik jóval kedvezőbb körülmények közé költözhettek, de az elköltöző nem cigányoknak is hasznos volt, hiszen addig eladhatatlan ingatlanukat viszonylag kedvező áron tudták értékesíteni. Ezekben az esetekben a cigánytelep felszámolását, a cigány családok faluba való költözését egyértelműen a nem cigányok elköltözése és az azt követő lakáspolitikai intézkedés tette lehetővé (Berey 1990; Ladányi és Szelényi 2004). A vásárlásokat a körzeti tanácsok koordinálták, meghatározták, hogy ki vehet házat, és közvetítették az eladó házat is. A tanácsi vezetők „körültekintő eljárása” ellenére a cigány családok beköltözése a falvakba éles konfliktusokkal járt. A szocializmus alatt a tanácsi igazgatási rendszerből

adódóan a kormányzati döntések végrehajtói nem a települések, hanem a tanácsi körzetek voltak. A kedvezményes lakásvásárlásokról, a CS-lakások építéséről – és természetesen azok helyéről – mindig a körzetközpontban döntöttek. Ezzel a közös tanácsok közvetlenül eldönthették, hogy mely falvakba koncentrálják az adott tanácsi körzeten belül a cigányságot. A települések közötti szelekció ezáltal tovább erősödött: a helyi hatalom „feladott” egyes településeket, míg másokat igyekezett megőrizni a „cigány inváziótól” (Ladányi és Szelenyi 2004; Feischmidt 2008).

A telepek felszámolása jellemzően fokozatosan történt; először az arra érdemesnek, megbízhatónak tartott, „rendes” családokat engedték beköltözni a faluba. A falu társadalma befogadóbb volt azokkal a cigány családokkal szemben, akikkel azonos munkahelyen dolgoztak, akiket már ismertek; a pozitív tapasztalatok, közös élmények elmosták a bizalmatlanságot. Ugyanakkor a még évekig vagy akár évtizedekig fennmaradó telepen egy idő után már csak a sokgyerekes szegény családok, idősek és betegek maradtak. Hasonlóan az aprófalvakhoz, a cigánytelepeken is érvényesült a szelektív migráció, azzal a különbséggel, hogy a helyi hatóságok szigorú ellenőrzése és koordinációja mellett zajlott. Azaz míg a nem cigány családok elköltözése, a falvakból kifelé irányuló migráció egyéni döntéseken és lehetőségeken alapult, addig a cigány családok elköltözésének lehetősége alapvetően a helyi – nem cigány – vezetők megítélésén, döntésén múlt.

A falu melletti telepről a településre való beköltözése a cigány családok számára csak térben jelentett közeledést a többségi társadalomhoz, hiszen a cigányok faluba való beköltözése elsősorban a nem cigányok elköltözésétől függött, és a faluban való megjelenésük általában menekülésre készítette a nem cigányokat. Ezzel a település társadalmán belül két egymással érintkező, de kulturálisan és demográfiaailag nagyon eltérő csoport került egymáshoz térben igen közel. Míg a faluban maradt nem cigányok többsége a nyolcvanas évek közepére nyugdíjas munkás vagy télesztág volt, akiknek gyerekei, rokonai nem éltek már a faluban, addig a cigány családok többségének gyerekei is ezeken a településeken telepedtek le. A legtöbb település esetében a társadalmi és etnikai homogenizálódás párhuzamosan zajlott: a nem romák elköltözése egy lassú folyamat volt, mindig volt olyan nem roma¹ család a településen, akinek nem volt lehetősége az elköltözésre, vagy már annyira idős volt, hogy nem szeretett volna elköltözni. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a falvakban élő vagy oda beköltöző tehetősebb roma családok egy idő után követték a nem romák által kialakított mintát, és egy idő után ők is elköltöztek ezekből a falvakból; azaz a falvakból való elköltözés alapvetően társadalmi státusz alapján szerveződött (Fleck és Virág 1998; Virág 2008). A hatvanas évektől zajló társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok hatására kialakult cigányfalvak a magyar településrendszeren belül egy új, társadalmi jelentéssel bíró kategóriát alkottak, az itt élő cigány családok már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté (Havas 1999). Azzal, hogy az alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok a falu melletti vagy külterületi cigánytelepről ezekbe a falvakba szorultak, tulajdonképpen csak a szegénység és az etnikai kirekesztés térbeli áthelyeződése zajlott le, ami plasztikusan mutatja mind a társadalom elkülönítési törekvéseit, mind az alacsony társadalmi státuszú cigány családok társadalomban elfoglalt helyét.

1 A szövegben a roma és cigány kifejezéseket szinonimaként használom.

2. Gettó a cigányfaluból

Az ország perifériáján elhelyezkedő cigányfalvak helyzete a rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulással gyökeresen megváltozott. A nyolcvanas évek közepéig a cigányfalvakban élő családok többsége elsősorban a munkahelyeken, az alapfokú oktatáson és a minimális egészségügyi ellátáson (védőnők) keresztül, ha esetlegesen is, de kapcsolódott a többségi társadalom intézményrendszeréhez. Az 1971-es adatfelvétel tanúságai szerint a cigány férfiak mintegy háromnegyede már állandó foglalkoztatott volt, bár a mezőgazdaságban, általában a termelőszövetkezetekben munkát vállalók mintegy harmada nem egész évben, csak időszakosan dolgozott, hasonló módon az iparban is csak a legrosszabbul fizető munkahelyeken alkalmazták őket (Kemény 1976). A nyolcvanas évek végén, a munkanélküliség korai szakaszában a cigányok felülreprezentáltak voltak a hasonlóan alacsony képzettségű munkanélküliek között; elsőként kerültek utcára, s munkaerő-piaci esélyeiket a diszkrimináció is nehezítette. Ebben az időszakban a cigányok által sűrűn lakott körzetekben a cigány munkavállalókkal szembeni diszkrimináció megfelelő eszköze volt annak, hogy a nem cigány munkavállalókat megóvja a munkanélküliségtől (Ábrahám és Kertesi 1996). Az 1993-ban készített, majd 2003-ban megismételt országos reprezentatív kutatás eredményei szerint a romák foglalkoztatottsága alacsony szinten stabilizálódott, az a rendszerváltást követő évtizedekben folyamatosan 30% körül mozgott, ami jelentősen elmarad a nem romák foglalkoztatottságától. A romák foglalkoztatási esélyeit tovább rontja, ha csak alacsony végzettséggel rendelkeznek, ha hátrányos helyzetű régiók falvaiban és/vagy szegregált lakókörnyezetben élnek. Illetve a roma nők foglalkoztatottsága jelentősen elmarad a férfiakétól (Kemény és Janky 2003; Kertesi és Kézdi 2010). Mindezek alapján azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltást követően az ország perifériáján elhelyezkedő cigányfalvakból a formális munkalehetőségek eltűntek, az itt élők jövedelme a nagyon esetleges alkalmi munkalehetőségek mellett kizárólag a családátmogatásokra és szociális transferekre, közfoglalkoztatásban való részvételre korlátozódik.

Az általános iskolákban cigány osztályok felállítása szinte párhuzamosan ment végbe a többségében telepeken élő, addig az oktatási rendszer számára láthatatlan cigány gyerekek beiskolázásával. Már az 1971-es kutatás is rávilágított arra, hogy „az iskolák és a helyi hatóságok a dolgok könnyebbik végét keresik, s a cigány gyerekek elkülönítésével igyekeznek lehetővé tenni a nem cigány gyermekek nyugodt körülmények között folyó tanítását, még a reményéről is lemondva annak, hogy a cigány gyerekek iskolázásának ügyét akár egy lépéssel is előbbre vigyék” (Kemény 1976: 45). A későbbiekben ott, ahol nem lehetett megszervezni, vagy a társadalmi nyomás hatására egy idő után fel kellett számolni a cigányosztályokat, a kiegészítő iskolák rendszere biztosította az elkülönítés intézményes lehetőségét (Loss 2001). Ugyanakkor fontos látnunk, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a cigány és nem cigány tanulók iskolai elkülönítése nem volt jelentős mértékű, az etnikai szegregáció növekedésének kezdete egybeesik a szabad iskolaválasztás bevezetésével. A nyolcvanas évek végétől a cigány és nem cigány tanulók iskolai elkülönítésének mértéke folyamatosan és erőteljes ütemben növekedik (Kertesi és Kézdi 2009: 984). Bár a 2004–2008 közötti esélykiegyenlítő oktatáspolitikai eredményeképpen a közoktatási szegregáció mértéke 2006 és 2008 között a városokban csökkent, majd stagnált (Kertesi és Kézdi 2014), illetve az intézményeken belüli szegregáció is visszaszorult (Havas és Zolnay 2011), de a vidéki terekben, elsősorban azokban az iskolakörzetekben, ahova cigányfalu is tartozott, alig történt elmozdulás. Sőt bizo-

nyos esetekben, éppen az integrációs politika ellenhatásaként ebben az időszakban alakultak ki szegregált intézmények (Kovács 2012). Az elmúlt években történt strukturális változások, egyrészt az általános iskolák államosítása és az egyházi iskolák számának növekedése (Váradi 2011) felerősítette az eddigi, szegregáció irányába ható tendenciákat. Az egyházi általános iskolák megjelenésével egyre világosabban érzékelhető a párhuzamos intézményrendszer kialakulása a közoktatásban: a középosztálybeli, tehetősebb nem roma gyerekek és néhány roma gyerek az egyházi iskolában tanul, míg a hátrányos helyzetű roma gyerekek számára az állami általános iskola marad (Virág 2016; Zolnay 2016).

Azaz a cigányfalvakban (és az ország számos más településén szegregált telepeken²) élő cigány családok nemcsak munkanélküliek lettek, de az esélye is eltűnt annak, hogy bekapcsolódjanak a munkamegosztás új rendszerébe, hogy rendszeres jövedelmük legyen, hogy gyermekeiket mobilitásra esélyt adó módon tudják iskoláztatni. Az e településeken élő családok helyzetét nemcsak tartós munkanélküliség, tartós szegénység, hanem fokozott mértékű lakóhelyi és iskolai elkülönítettség is jellemzi. E gazdasági, társadalmi, intézményi átalakulásra reflektálva kezdték a cigányfalvakat és szegregált településrészeket az észak-amerikai nagyvárosokban kialakult slumok és gettók funkcionális megfelelőjeként (Ladányi és Széleányi 2004: 79) értelmezni. A szegénység koncentrálódása és az etnikai szegregáció ugyan a gettók jellemző vonása, de gettóról csak akkor beszélhetünk, ha jelen van négy meghatározó eleme: (1) az adott terület élesen elválik a település többi részétől, jól körülhatárolt; (2) a területet és az itt élő családokat a többségi társadalom negatív jelzőkkel illeti (stigma); (3) az itt élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle (gazdasági, adminisztratív, szimbolikus) kényszer hatására költöztek ide; (4) a többségi társadalométól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak. Ez utóbbi azt szolgálja, hogy megóvja a többség tagjait a gettóban élőkkel való kapcsolatuktól, mindennapi érintkezésektől s így azoktól a szimbolikus veszélyektől, amelyek a többség szemében a gettó lakóihoz kötődnek (Wacquant 2012).

A cigányfalvak olyan etnikailag meghatározott terek (Wacquant 2015), amelyek az egykori cigánytelepek etnikai megkülönböztetésében gyökereznek. Az itt élőket a többségi társadalom egyöntetűen cigányoknak tekinti, azaz az etnicitás észlelése erősen a térhez kötődik. A cigányfalu, mint kategória fenntartásának egyik legfontosabb eszköze a stigmatizáció, az adott tér negatív tartalmakkal való felruházása, ami egyúttal a környező településektől való határozott megkülönböztetést és elkülönítést is szolgálja (Wacquant 2011; Picker 2016). A cigányfalu és a környező települések közötti határvonal rendkívül éles és átjárhatatlan. A cigányfalvak esetében az etnikai kizárás és a térbeli megbélyegzés összekapcsolódásáról beszélhetünk, azaz az adott településen élő családok a többségi társadalom szemében nemcsak cigányok, hanem a településhez kapcsolódó összes negatív jellemző – munkakerülés, bűnözés, deviáns életmód – az ott élők gyénekeihez is kapcsolódik. A veszélyes, kriminalizált, stigmatizált tértől és családoktól való félelem egyszerre épül konkrét tapasztalatokra és a nagyon erős, kirekesztő, kriminalizáló többségi diskurzusra. A tér és az etnicitás összekapcsolása és stigmatizálása meghatározza az ott élők mindennapjait és elköltözési, mobilitási lehetőségeit. Míg a hetvenes-nyolcvanas években a településen belüli társadalmi differenciálódással a térbeli mobilitásra, elköltözésre is lehetőség volt (Virág 2008), addig napjainkban a társadalmi differenciálódás csak a cigányfalun belül lehetséges, a térbeli elmozdulás lehetősége nemcsak az ingatlanárak különbségei miatt lehetetlen, hanem mert a laccímhez,

2 A térbeli kirekesztés formáiról, a szegregált telepek típusairól lásd bővebben Váradi és Virág (2015).

a származási helyhez kötődő stigma, a többségi társadalom egész csoportot sújtó, erős előítélete és elutasító magatartása kíséri.

A stigmatizáció, a hely megbélyegzése és negatív tartalmakkal való felruházása, amely az ott élőket szégyenérzettel és büntudattal tölti el (Rhodes 2012), összekapcsolódik a hely eltűnésével: az „egykor közös érzésekkel teli, közös jelentésekkel felruházott, a kölcsönösség intézményei és gyakorlatai által fenntartott közösségi helyek napjainkra a puszta létfenntartás és folytonos küzdelem közömbös tereivé váltak” (Wacquant 2011: 18). Mindeközben a családoknak egyszerre kell megküzdeniük a különböző támogató intézmények megszűnésével vagy működésének informalizálódásával, és szembesülniük a szűkülő lehetőségekkel, hogy egyre kevésbé támaszkodhatnak a közösség, a család, a barátok támogatására, a túlélés érdekében előtérbe kerülnek az informális és illegális egyéni stratégiák (Wacquant 2011). A legtöbb cigányfaluban a helyi társadalmat szervező legfontosabb szereplő az erőforrások fölött rendelkező elit, ami jelenthet néhány vállalkozót, mindenekelőtt azonban a településvezetőket, polgármestert, önkormányzati képviselőket. Az önkormányzatoknak egyszerre kell a már felbomlott vagy felbomlóban lévő társas támogató rendszereket, szomszédságokat, rokonságokat, kliens-patrónus kapcsolatokat, továbbá a szociális ellátás területén meglevő hiányokat pótolniuk. Ezekben a falvakban a szociális problémák halmozottan jelentkeznek, miközben a lakosság jelentős része nemcsak érdekei képviseletére nem alkalmas, de gyakran a mindennapi élethez szükséges ügyek intézésével sem boldogul. Ugyanakkor a szociális juttatások elosztója is a polgármester, aki érdemesség alapján dönt a településre érkező megélhetési források jelentős részéről. Az elmúlt években az ezekre a településekre érkező legjelentősebb forrás a közfoglalkoztatás, ami napjainkban a helyi szociálpolitika szinte kizárólagos eszközévé vált, elosztása pedig pontosan tükrözi a helyi társadalmi, hatalmi viszonyrendszereket (Vida és Vidra 2015; Váradi 2016), gyakran a polgármester személyén keresztül intézményesíti a generációkon átívelő informális hatalmi viszonyokat (Kovai 2015). Mindez a korábbi aszimmetrikus, a felek státuszbeli különbségén alapuló, de mindkét fél számára hasznos, fenntartandó patrónus-kliens kapcsolat új formája annyiban, hogy ezeken a településeken a polgármester a patrónusi szerepet egy személyben tölti be, és e viszony fenntartása és ápolása számára csak a következő választások alkalmával térül meg, míg a kliensek számára a polgármesterrel fenntartott jó viszony a mindennapi boldogulás szinte egyetlen esélye (Durst 2008). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a korábbi évtizedekre jellemző, magánszemélyek közötti patrónus-kliens viszonytól eltérően ezek a polgármesterek nem saját gazdaságukból, vagyonukból juttatnak a helyi szegényeknek, hanem állami forrásokat osztanak el a helyi viszonyoknak, érdekeknek megfelelően (Virág 2010).

A cigányfalvak mindegyike szegénynek tekinthető, de ahol a szegénység több évtizede folyamatosan újratermelődik, és semmilyen ez ellen ható beavatkozás nem történik, ott a mindennapi gyakorlatokban kialakított szabály- és normarendszer is átalakul. A helyi intézmények (óvoda, általános iskola, önkormányzati hivatal) szerepének háttérbe szorulásával és meggyengülésével párhuzamosan előtérbe kerülnek a mindennapi túlélést lehetővé tevő, erős kötésekben alapuló családi, rokoni kapcsolathálózatok (Durst 2008; Ladányi és Szelényi 2004: 104–114; Váradi 2015), és megerősödnek az informális, gyakran az illegalitás határán billegő szervezetek és szolgáltatások. Például az uzsorásoké, akik bármikor hajlandók kölcsönözni, az informális boltot üzemeltető szomszédé, aki esetleg pénzt is kölcsönöz, a rendszeresen disznóvágást rendezőké, akik kimérik a húst és ezzel helyettesítik a hentest,

vagy a helyi tömegközlekedés hiányosságait pótló fuvarosé. Ezek az informális tevékenységek a formális piaci és állami szolgáltatások és szervezetek hiányosságaira adott válaszként értelmezhetőek, amelyek segítik a szegény, de egyben ezeknek az intézményeknek kiszolgáltatott családok mindennapi túlélését. Korábban a rokoni hálózatokon alapuló szolidaritás, a kölcsönös segítségnyújtások biztosították a mindennapi túlélést, de a bizonytalan és esetleges bevételekkel rendelkező családok számára napjainkban ez már nem működik. A legszegényebb, napról napra élő családoknak már nincs miből kölcsönadni és nincs miből viszonzni az esetleges segítségeket. A szegénység és kiszolgáltatottság e fokán már csak az uzsorás és a boltos jóindulatában bízhatnak. A legszegényebb családok kiszolgáltatottak a különböző informális kölcsönzőknek, ugyanakkor ezek az informálisan működő egyéneknek/szervezeteknek is alkalmazkodniuk kell a helyi viszonyokhoz, figyelembe kell venniük a rokoni hálózatokat, melyekbe tevékenységük beágyazott, és egyensúlyozniuk kell a profit-maximalizálás és a segítő szerep között (Durst 2016).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a cigányfalvak a nyolcvanas évek közepéig a többségi társadalom intézményeihez – elsősorban a munkahelyeken és az oktatási intézményeken keresztül, ha nagyon lazán és törekenyen is, de – kapcsolódni tudtak, a magasabb státuszú roma családoknak, ha csökkenő mértékben, de esélyük volt a térbeli mobilitásra, azaz a jobb munkaerőpiaci és oktatási lehetőségeket kínáló településre való elköltözésre. A nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válsággal az itt élő cigány családok kívül rekedtek a munkaerőpiacon, ahova alacsony iskolázottságuk, az etnikai diszkrimináció és a lakóhelyükhöz tapadó megbélyegzettség okán nem is tudtak visszakerülni, így szegénységük állandósult, sőt azt a következő generációra is átörökítik. Ezekről a településekről a gyerekek többsége olyan oktatási intézménybe kerül, ahonnan esélye sincsen arra, hogy továbbtanuljon. A cigányfalvak esetében az etnikai kizárás, a térbeli megbélyegzés erősen összekapcsolódik a párhuzamos, csak a cigányfaluban élők számára fenntartott (oktatási, közfoglalkoztatási) intézményrendszerrel, az etnicizált szegénység intézményesítésével, amit megerősít a nyílt és durva rasszista beszédmód megjelenése és legitimálódása. A település egészének megbélyegzése és elszigetelése, a párhuzamos intézményrendszerek működtetése egyben szabad utat enged a sajátos szabályok, az informális/illegális viszonyok és intézmények megerősödésének.

3. Cigányfalvak változóban? – Intézmények szerepe a társadalmi változásban

Miközben a cigányfalvak kialakulásának fentebb vázolt strukturális jellemzői azonosak, a társadalmilag és gazdaságilag homogénnek tűnő, a többségi társadalom által egységesen stigmatizált, veszélyesnek tartott tereken belül is jelentős különbségeket találhatunk etnikai és társadalmi heterogenitás, belső differenciáltság tekintetében (Lengyel 2006; Pulay 2012; Small 2009; Virág 2008). A cigányfalvak jellemzően az ország leghátrányosabb helyzetű, észak- és északkelet-magyarországi, illetve dél-dunántúli régióiban helyezkednek el, de közöttük jelentős különbségeket találhatunk a tágabb térség gazdasági helyzete, a környező települések társadalomtörténete és jelenlegi társadalmi viszonyai, az elérhető intézmények és szolgáltatások köre, illetve azok minősége tekintetében (Virág 2010). A továbbiakban a gettóként azonosítható cigányfalvakon belüli változások elemzéséhez a fejlesztések és az intézmények szerepének a vizsgálatát helyezem előtérbe (Small 2006, 2009).

A többségében szegény, alacsony iskolai végzettségű családokat koncentráló cigányfalvak életét alapvetően határozza meg az elérhető intézmények és szolgáltatások köre és minősége. Intézményként értelmezünk minden olyan civil, egyházi, állami és magánszervezetet, amely befolyásolja a településen élő családok megélhetési lehetőségeit, mobilitási esélyeit, meghatározza és szabályozza az itt élő családok mindennapjait. Ezek az intézmények nemcsak szolgáltatásokat nyújtanak, hanem – optimális esetben – olyan közösségi térként is funkcionálnak, ahol a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti mindennapi találkozások társadalmi kapcsolatokká formálódhatnak, és ezzel esélyt adnak az egymásról alkotott kép formálásához, amelyekben keresztül az etnikai és társadalmi határok áthidalhatóvá válhatnak vagy megerősödhetnek (Small 2006; Small és Allard 2013). Az intézmények és szolgáltatások ezen tágabb értelmezése lehetőséget ad arra is, hogy a formális intézményeket (óvoda, általános iskola, polgármesteri hivatal, családsegítő szolgálat, falugondnok, egyházak stb.) és az informális kapcsolatokat (baráti, rokoni segítségnyújtások, patrónus-kliens kapcsolatok) együttesen, egymást kiegészítő szerveződésként értelmezzük.

Egy közösség társadalmi-gazdasági fejlődése/változása olyan intézményi változások eredményeként értelmezhető, amelyekben a helyi szereplők heterogén érdekeket integráló koalíciókat kovácsolnak össze, és a döntéshozatali jogosultságokat többé-kevésbé azonos módon osztják szét a különböző típusú szereplők között. E változások egyik legfontosabb feltétele, hogy az adott településen van-e olyan elkötelezett társadalmi vállalkozó, akinek van elképzelése az adott közösség változásának irányáról és a változás léptékének mértékét is fel tudja mérni, többfajta szerepet vállal a közösségben, ami képessé teszi őt arra, hogy többé-kevésbé szimmetrikus hatalmi viszonyokra épülő együttműködések kialakítva hidat építsen eltérő érdekekkel rendelkező szereplők között. A különböző projekteket képes egymásra épülő fejlesztési keretbe ágyazva megtervezni és a forrásokat a társadalmi változás érdekében felhasználni (Fehér et al. 2015).

A fejlesztések hatásának egyik legfontosabb tényezője, hogy milyen társadalmi környezetben valósulnak meg. Egyrészt, hogy a nemzeti és transznacionális szereplők fejlesztéspolitikai intézményrendszerükön keresztül támogatják a társadalmi integráció irányába ható változásokat, helyzetbe hozzák az alulról építkező helyi szereplőket, vagy éppen gátolják a helyben elindult társadalmi változások folyamatát. Az elmúlt években az oktatásban, a szociális ellátás és szolgáltatások területén, a közfoglalkoztatásban és a fejlesztéspolitikában történt politikai döntések, az intézmények átalakítása határozottan nem az integráció irányába ható, alulról építkező, innovatív kezdeményezéseket támogatja. Másrészt az adott fejlesztés szempontjából fontos, hogy az adott lokalitás vezetői és intézményei felvállalják a fejlesztés céljaként a társadalmi változást és az ezzel együtt járó konfliktusokat. Van-e olyan közéleti szereplő az adott társadalmi térben, aki egyszerre képes felvállalni a társadalmi változással, jelen esetben a hátrányos helyzetű, kirekesztett roma csoportok társadalmi pozíciójának megváltozásával együtt járó konfliktusokat úgy, hogy közben a helyi/térségi társadalom különböző csoportjaival, az intézmények és szervezetek képviselőivel is képes egyeztetni, a fejlesztések érdekében különböző alkukat kötni (Fehér et al. 2015).

Az elmúlt évtizedben számos kísérleti program indult a nagyobb városi szegregátumok átalakítására, fejlesztésére, illetve a hátrányos helyzetű területek és az itt elhelyezkedő cigányfalvak szolgáltatásainak fejlesztésére.³ De csak azokon a településeken lett ezeknek a

³ Például az LHH program, a Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért program, a Gyerek-esély programok, a városrehabilitációs programok és a komplex telepprogramok, hogy csak a jelentősebbeket említsük.

programoknak társadalmi változással együtt járó, az intézményrendszerben is megjelenő hatása, ahol egy elkötelezett társadalmi vállalkozó a helyi közösségi kapcsolatok megerősítésével egymásra épülő, többé-kevésbé folyamatos működést biztosító, éveken át tartó programokat tudott kialakítani és működtetni (Fleck és Szuhay 2013; Fehér et al. 2015).⁴ Ezek a programok és az általuk létrejövő intézmények, melyek legtöbbször az oktatáshoz kötődtek, alternatívákat mutattak fel a településen élő hátrányos helyzetű cigány családok számára. Ezek a településeken a társadalmi változás jeleként egy idő után megjelennek azok a képzetlenebb, érettségizett vagy felsőfokú végzettséggel rendelkező fiatalok, akik nemcsak dolgoznak az intézményekben, hanem képesek formálni (ellenőrizni, javaslatokat tenni) annak működését is. A helyi közösség tagjaiból formálódó elit egy idő után képes lesz nemcsak a helyi hatalom ellenőrzésére, hanem annak meghatározó tagjává válik. Fontos kiemelni, hogy e társadalmi változással együtt járó fejlesztési/fejlődési folyamat hosszú évek, akár évtizedek eredményeképpen alakulhat ki. A társadalmi vállalkozók által generált változások, új intézmények a legtöbb esetben nem kizárólagosak egy-egy településen, csak alternatívát mutatnak fel a korábbi nagyon erős, alá-fölé rendeltségen alapuló kapcsolatokkal működtetett helyi hatalom számára, ugyanakkor még középtávon sem képesek megoldani a szegénységből fakadó kiszolgáltatottságot.

3.1 A falu...⁵

Esettanulmányunk helyszíne Dél-Baranya beások lakta, cigányfaluként elhíresült települése. Bár a cigányfalu társadalmi, gazdasági jellemzői (képzettség, foglalkoztatottság, demográfiai viszonyok) nem térnek el jelentős mértékben más cigányfalvakban tapasztalhatóktól, mégis azt mondhatjuk, hogy a cigányfalvak között e település kivételes helyzetben van. A térség az ország periferiáján helyezkedik el, az ötvenes években a szigorú határzár, később, a kilencvenes években a délszláv háború miatt a térséget elkerülték a jelentősebb gazdasági fejlesztések, beruházások. Ugyanakkor a térség mezőgazdasági szerkezete – elsősorban a kézimunka-igényes ágazatok, a zöldség- és gyümölcsstermesztés kiterjedtsége – okán a helybeli cigányok az elmúlt évtizedekben beágyazódtak a helyi gazdaság legalsó szegmenseibe; a térsz középvezetőivel, majd a rendszerváltás után a gazdálkodókkal mindig is igyekeztek folyamatos kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani. A kilencvenes évek végétől a térségben ismét fellendült a mezőgazdaság, elsősorban a szőlészetek, borászatok. A gazdasági környezet megváltozásával ismét szükség lett, ha nem is a hetvenes évekhez mérhető mennyiségben, a szinte képzetlen munkaerőre, azokra, akik általában csak szezonálisan és többnyire informálisan, de mégis munkát tudtak vállalni (Virág 2008). A kétezres évek közepén néhány évre egy közeli multinacionális cég is munkalehetőséget nyújtott a helybelieknek. A többműszakos, ingázásra

4 A teljesség igénye nélkül: ilyen társadalmi vállalkozók által működtetett programoknak tekintjük az Igazgyöngy Alapítvány által koordinált programokat, az Ámbédkár Gimnáziumot Borsodban, a Kis Tigris Gimnáziumot Alsószentmártonban, a Bagázs programjait Bagon vagy a bátonyterenyei tanoda köré szerveződő programokat. E programok és intézmények mindegyikére jellemző, hogy vezetője a társadalmi változások iránt elkötelezett karizmatikus személyiség.

5 Az esettanulmány alapjául szolgáló terepmunkát még 2005 és 2007 között az „Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” című NKFP kutatás keretében kezdtem el (Virág 2007, 2008). Bár a településre időről időre visszatértem, de 2015–16 folyamán „A Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai a helyi társadalmakra” (111969, témavezető Váradi Monika Mária) című NKFIH-kutatás keretében ismét lehetőségem lett hosszabb terepmunkát végezni a településen.

épülő munkavállalás egyszerre jelentette a faluban eddig kialakított, családi-baráti hálózatokra épülő munkalehetőségek (közmunaprogramok, napszám, alkalmi munkák) feladását, de egyben egy más munkakultúra, ezen belül is a színvak politikával való találkozást is (Vidra 2013). A falu kivételes helyzetét erősíti, hogy a térségre mindig is jellemző volt a különböző etnikai csoportok (horvátok, szerbek, németek, magyarok és cigányok) együttélése, ami oldotta az ország más területein egyébként jellemző, cigány–nem cigány dichotómiára épülő megkülönböztetést. A cigányfaluban évtizedek óta kizárólag beás cigányok élnek, ahol a beás nyelv mindennapi használata erősíti a közösségi és családi kapcsolatok fenntartását. A hetvenes évektől kezdve a faluból a magasabb státuszú cigány családok – követve a nem cigányok mobilitási mintáját – többnyire a szomszédos kisvárosba, falvakba költöztek. De ez a térbeli mobilitás, ellentétben más cigányfalvakkal, nem megszakította, hanem térben kiterjesztette a beás családok társadalmi kapcsolatait. Nemcsak a településen belül tud szinte mindenki felmutatni valamilyen tényleges rokonsági kapcsolatot, hanem ezek a rokonsági kapcsolatok a közeli településeken élő, a faluból évtizedekkel ezelőtt elköltözött családokra is kiterjednek. Ezek a tereken és gyakran társadalmi csoportokon átívelő kapcsolatok is segítik a mindennapi boldogulást. Ugyanakkor napjainkban már nemcsak az ingatlanárak hatalmas különbségei miatt nem tudnak elköltözni a faluból családok. A településen élő családok anyagi helyzete csak az utóbbi években javult valamelyest, még mindenki emlékszik azokra az időkre, amikor csak a rokoni segítségnyújtás segítette át a családokat a nehezebb időszakokon. Az anyagi helyzet stabilizálódása is elsősorban olyan munkáknak köszönhető, amelyek folyamatosan változnak, és jelentős mértékben a helybeli családi, ismerősi hálózatokon alapulnak, a településhez köthetőek, így annak elhagyása a megélhetési viszonyok tekintetében is jelentős kockázattal járna. De a falu nemcsak megélhetési biztonságot nyújt, hanem, ellentétben a többségi társadalom előítéletes, diszkriminatív megnyilvánulásaival, egy elfogadó társadalmi közeget is; a környező települések szemében a település továbbra is csak egy stigmatizált és kriminalizált cigányfalu maradt.

A település kivételes helyzetben van, hiszen egy prosperáló mezőgazdasági terület periferiáján helyezkedik el, így – ha informális és szezonálisan is, de – a helyiek tudnak munkát vállalni, a térség településeinek sokszínű és differenciált társadalmá, ha nem is elfogadó, de legalább nem nyíltan ellenséges a cigányfaluban élőkkel szemben. A cigányfaluban élő családok között a saját nyelv mindennapi használata, a közösségi kapcsolatok fenntartottak egyfajta szolidaritást a településen élő családok között. Ugyanakkor az elmúlt évtizedekben a településen számos – a régióban működő pozitív kezdeményezéshez kapcsolódó – intézményfejlesztés, kísérleti program indult a cigányfaluban élők helyzetének megváltoztatására. A továbbiakban azt fogom bemutatni, hogy a település legfontosabb intézményei, az ott zajló fejlesztések hogyan segítik elő vagy esetlegesen gátolják a településen belüli társadalmi változásokat.

3.2 ...és intézményei

Az önkormányzat

Hasonlóan más településekhez, a települési önkormányzat vezetői általában egy-egy érdekeltségi kör tagjaiból kerültek ki; a különböző érdekcsoportok képviselői váltogatták egymást a különböző ciklusok települési önkormányzataiban. A település zárt, sűrű szövetű rokonsági rendszeréből következően ezek az érdekeltségi/szolidaritási hálózatok gyakran

egymással átfedésben vannak, és bár a helyi narratívákban rendre megjelenik a különböző „táborok” közötti hátrányos megkülönböztetés, differenciálás a források elosztásában, valójában nagyon kevés azon családok száma, akik emiatt esnek el a különböző juttatásoktól. A regionális és országos sajtóban a helyi szegénységről megjelenő tudósítások egyrészt erősítették a falu negatív megítélését, másrészt kiemelt figyelmet kaptak a források elosztásakor. A települési önkormányzatnak a foglalkoztatottsági, megélhetési gondok enyhítésére – más településsel összehasonlítva – mindig is komoly lehetőségei adódtak: a közmunkaprogramok mellett több hazai és uniós pályázatot is sikerült elnyerniük, amelyekkel időszakosan több száz millió forintos beruházás és bérköltség áramlott a faluba. Ezek a kvázi fejlesztési források, jellemzően képzéssel és foglalkoztatással egybekötött programok időlegesen beépültek a helyi forráselosztás rendszerébe, de csak az adott időszakra tudtak segíteni az abban részt vevő családok helyzetén. Az elmúlt években a közfoglalkoztatás kiterjesztésével az abba bevont családok száma meghaladta a száz főt. A helyi önkormányzat munkatársainak sem kapacitása, sem megfelelő szakmai háttere nincs arra, hogy például a különböző közfoglalkoztatási modellprogramokhoz, például a mezőgazdasági termelésbe érdemben be tudjanak kapcsolódni, ezért a közfoglalkoztatottak zöme a település utcáit sepregeti vagy a köztereket, temetőt rendezi. Így a közfoglalkoztatás a legtöbbször számára nem jelent aktív, tényleges munkát, gyakorlatilag egyfajta segélyként funkcionál (Vida és Vidra 2015), és időlegesen sok család megélhetését megkönnyíti. Azaz a legnehezebb helyzetben levő családok számára a mai napig a települési önkormányzat a legfontosabb erőforrás és igazodási pont.

A hiányzó általános iskola

Annak ellenére, hogy a település lélekszáma mindig ezer fő körül mozgott és a gyerekek aránya a településen belül mindig – a mai napig – az országos átlagnál lényegesen magasabb (a lakónépesség mintegy harmada), általános iskola csak rövid ideig működött ezen a településen, és akkor is csak az alsó tagozat. A hatvanas években a körzetesítéssel a központi iskola a szomszédos településre került, ekkor még a cigány gyerekek többsége csak a helyben működő alsó tagozat osztályait járta ki, több-kevesebb eredménnyel. A körzeti iskola igazgatójának elbeszélése szerint 1966-ban végezte el az első cigány gyerek az általános iskolát, de még a hetvenes években is felső tagozatra jobbra csak fiúgyerekek kerültek át, a lányok többsége, mire 13–14 éves korára eljutott volna a felsőbb osztályokba, már férjhez ment. Csak a nyolcvanas évek közepétől lesz jellemző, hogy a fiúk egy része az általános iskola elvégzése után már szakmunkásképző intézetbe kerül.

A szabad iskolaválasztás bevezetése után a cigányfalu körzeti iskolájához tartozó falvakból az ott élő néhány nem cigány gyerek gyorsan iskolát váltott, és a közeli kisváros iskolájában folytatta tanulmányait. Ahogy a hetvenes években a magasabb státuszú cigány családok követték a nem cigányok elköltözési mintáját, a kilencvenes években azok a cigány családok, akik megtehették, követték a nem cigányok által kialakított mintát: évről évre egyre több cigány szülő is elvitte az iskolából gyermekét. A kétezres évek közepén a cigányfalu iskoláskorú gyerekeinek csak mintegy fele járt a körzeti iskolába, a többiek a kisváros iskolájába vagy a környező települések nem cigány iskolájába vitték a gyerekeiket. Bár a körzeti iskolában már évtizedek óta csak és kizárólag cigány gyerekek tanulnak, de ez esetben a szegregáció nem etnikai, hanem szociális alapon történik: már a cigány családok többsége sem ide írta gyermekét. Ez az iskola nem csupán cigányiskola, hiszen ide még a cigány gyerekek közül is csak azok járnak, akiknek nincsen más lehetőségük (Virág 2007). Annak,

hogya a cigány gyerekeket több térségi iskola is (be)elfogadta, egyrészt demográfiai magyarázata van: miközben a közeli kisvárosban és a térség más településein a születések száma folyamatosan csökkent, addig a cigányfaluban és a környék más, többségében cigányok lakta településein a születések száma évtizedek óta folyamatosan nagyon magas. A demográfiai viszonyok megváltozása, illetve az oktatási intézmények fenntartásának nehézségei miatt a cigányfalvakból érkező egyre több gyerek napjainkban már nem nyűg a térség iskoláinak, óvodáinak, hanem létszükséglet a fennmaradásukhoz. Ugyanakkor mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek az általános iskolák integráló intézmények lennének. A kisváros katolikus általános iskolájából a cigányfaluból – a helyi plébános ajánlásával – érkező gyerekek megjelenése után a helyi nem cigány gyerekeket szüleik átiratták másik iskolába, így a katolikus iskola hamarosan cigányiskolává vált; napjainkban ez az egyik legrosszabb hírű általános iskola a térségben. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy ebben a térségben az etnikailag homogén iskolák között jelentős különbségeket találunk az oktatás minősége tekintetében. A térségben vannak olyan általános iskolák, ahova szinte csak cigány gyerekek járnak, de annak minőségi mutatói megközelítik a térség átlagos általános iskoláéit, ami elsősorban a térségben élő cigány családok rendkívül differenciált gazdasági, társadalmi helyzetét, és nem az innovatív pedagógiai módszerek használatát tükrözi. Azt, hogy a térség oktatási intézményei nem feltétlenül az integráció elkötelezett hívei, pontosan jelzi, hogy a térségben továbbra is van néhány olyan iskola, amit a helyi társadalom a nem cigány középosztálybeli gyerekeknek tart fent, ahova cigány gyerekek csak elvétve kerülhetnek be.

A katolikus egyház és intézményei

A cigányfaluban élő katolikus pap a nyolcvanas évek végén került a településre, és hamarosan a helyi változások és intézményi fejlesztések egyik legfontosabb szereplőjévé vált. Bár a helybeli római katolikus hívők már régen elköltöztek a településről, a helyi beás cigányok pedig eredetileg görög katolikusok voltak, ez nem okozott problémát a – helyi beás kultúra elemeit is ötvöző – katolikus egyházi közösség kialakításában, a mindennapi lelkipásztori munkában. A cigány családok örültek, hogy végre valaki meghallgatja a problémáikat, foglalkozik velük, a plébános pedig egyrészt feladatának érezte a faluban élőkkel való foglalkozást, másrészt elég nyitott és rugalmas volt ahhoz, hogy ezt beillesse mindennapi munkájába.

A faluban élő pap már a kezdetektől szoros kapcsolatot alakított ki azokkal az értelmiségi körökkel és a kilencvenes évek elején létrejövő szervezetekkel, amelyek a Dél-Dunántúlon, elsősorban Baranya megyében a cigány fiatalok továbbtanulását, a magasabb iskolai végzettség megszerzését tűzték ki célul. A helybeli katolikus pap maga is részt vett a Gandhi Gimnázium létrehozásában, majd a kilencvenes évek közepén, németországi egyházi kapcsolatait mozgósítva, már aktívan közreműködött a Collegium Martineum Középiskolai Tehetséggondozó Kollégium létrehozásában. E kezdeményezés azon kevesek egyike volt, amely integrált oktatási körülmények között, a megyeszékhely legjobb középiskoláiban segítette a többszörösen hátrányos helyzetű, elsősorban cigány származású gyermekeket minőségi középfokú oktatáshoz és érettségihez. Amellett, hogy a helybeli katolikus pap részt vett ezen intézmények szervezésében, a falujából is több fiatalot segített ahhoz, hogy integrált oktatásban részesüljön: az ő ajánlásával és személyes közbenjárására kerültek az első cigány gyerekek a stigmatizált cigányfaluból a térségi központ akkor elitnek számító katolikus általános iskolájába, és a megyeszékhelyen működő, hátrányos helyzetű gyerekek középiskolai oktatására szerveződő intézményekbe.

A fiatalok iskoláztatásának segítése és támogatása nemcsak a sikeres egyéni mobilitási utak felépítéséhez járult hozzá, hanem a helyi értelmiség magjának kialakulásához is. A cigány családok akkor kezdték igazán felismerni és érzékelni a képzettség fontosságát, amikor 1998-ban megszervezték a településen a katolikus óvodát, és már az induláskor egy a faluból egykor a közeli kisvárosba költöző cigány óvónőt neveztek ki az intézmény élére; a mai napig nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy lehetőleg minél több helybelit vagy helyi kötődésűt alkalmazzanak. Amikor a faluban, ahol szinte semmilyen munkalehetőség nincs, azt látták, hogy egy cigány nő is lehet egy intézmény vezetője, hirtelen megnőtt a tanulás presztízse. Így lett a dajkának érettségije, így kerültek a katolikus pap támogatásával főiskolára, egyetemre tehetséges fiatalok. Jelenleg több helybeli óvónő dolgozik az intézményben, és természetesen a dajkák, a fűtő és a takarító is helybeli. Ezzel a létszámmal a katolikus óvoda nemcsak jelentős foglalkoztatóvá lett a településen, hanem elindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeként egyre többen gondolják úgy, hogy tanulással jobban tudnak majd boldogulni az életben. A helyi egyházi fenntartású tanodában ma már olyan fiatalok dolgoznak, akik gyerekként még a helyi pap ajánlásával kerültek be a közeli kisváros iskolájába.

Az intézményszervezés és mentorálás mellett a mindennapi gondok enyhítésére nagyon komoly missziós munka folyik a településen: a plébánián működő konyhán ebédet főznek a szegényeknek, ruhát osztanak. E munkát segíti a német és holland egyházi szervezetekkel ápolt jó kapcsolat, ami nemcsak segélyekben és a külföldiek látogatásában merül ki, hanem ezeken a kapcsolatokon keresztül számos gyerek táborozott már külföldön vagy a tengerparton. A családi elbeszélésekben ezek a táborozások mindig meghatározó élményként szerepelnek, kinyílt számukra a világ, lehetőség adódott arra, hogy megismerkedjenek más országok kultúrájával. A külföldi táborozások, a német és holland vendégek látogatása a legtöbb családnak olyan meghatározó élmény volt, ami sokat segített akkor is, amikor évekkel később munkát vállaltak külföldön. Fontos kiemelnünk a katolikus pap közösségformáló, normatív szerepét, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a plébánia mindig nyitva áll a családok előtt, hogy bármilyen ügyes-bajos dologgal fel lehet keresni, meg lehet állítani az utcán, de több család fontosabb döntési szituációban kikéri a plébános vagy a vele szorosan együttműködő óvodavezető tanácsát is.

A második esély gimnázium

A megyében működő, a roma fiatalok középiskolai integrációját célzó intézmények tapasztalataira építve kezdte meg működését a településen 2004 szeptemberétől a Második Esély Gimnázium és Szakiskola, abból a felismerésből kiindulva, hogy a faluban élő fiatalok legtöbbször csak általános iskolai végzettsége van, és többségüknek a jelenlegi oktatási struktúrában esélye sincs arra, hogy bekerüljön az államilag szervezett középiskolai oktatásba, vagy ha be is kerül, onnan nagyon könnyen lemorzsolódik. Ezzel a faluban eddig sikeresen működő, egyéni mobilitási lehetőségeket nyújtó csatornák mellett megjelent egy – elvileg – a település minden lakosa számára elérhető középfokú oktatási intézmény. Az iskola diákjai között találunk fiatalokat, akik közül jó néhányan jártak már hosszabb-rövidebb ideig valamilyen középiskolába, vagy fiatal anyákat, akik évekkel ezelőtt éppen gyerekek megszületése miatt hagyták abba tanulásaikat. Az esti tagozatra évek óta járnak munkanélküli felnőttek, akik abban reménykednek, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzésével munkát találnak maguknak. A középiskola megjelenése a falu életében jelentős és pozitív változásokat hozott: amellett, hogy számos fiatalnak lehetőséget nyújt a rendszeres iskolába

járásra, találkozási lehetőséget teremt más társadalmi csoportokkal, elsősorban értelmiségi-ekkel. Az iskolában tanító pedagógusok többsége a térség kisvárosaiból vagy a megyeszékhelyről ingázik, de mindannyian pályájuk elején járók fiatalok, akik nyitottak és érzékenyek a társadalmi problémákra, és a cigány fiatalokkal való foglalkozást pedagógiai kihívásként élik meg. A tanárok s az általuk meghívott vendégek új viselkedési mintákat közvetítenek. Nagyon fontos például, hogy a fiatal nők a gyerekek megszületése után hajlandóak újra beülni az iskolapadba, mert ezzel lassan megváltozik a nő helyzete és szerepköre a családban. Az oktatást a lehető legnagyobb rugalmassággal kezelik, tudomásul veszik, ha anyagi vagy családi okok miatt (például napszámba kellett menni) a diák hiányzik, de mindezt elvárják a teljes bizalmat és őszinteséget is.

Az iskola vezetése igyekszik kapcsolatokat kiépíteni az állami intézményekkel. A térségben működő általános iskolák – a több mint egy évtizedes működés ellenére – még mindig nem tartják elég komoly intézménynek a középiskolát, hiszen ott csak „játszanak”, nincs komoly oktatás, és egyébként sem gondolják azt, hogy egy cigány fiatalnak feltétlenül érettségire van szüksége. Próbálkozásaik ellenére csak elvételre hívják meg őket az általános iskolákba, hogy bemutatkozhassanak, mint továbbtanulási alternatíva megjelenhessenek végzős diákok számára. A helyi védőnővel és orvossal is igyekeznek kapcsolatokat kiépíteni, egyrészt a középiskolába járó fiatal szülők miatt, másrészt e jelenség visszaszorítása érdekében. Ezen együttműködések sikere, eredményessége változó, mindig személyes viszonyokon és az adott szakember beállítottságán múlik. A térségi intézményrendszeren belül még a kisvárosi rendőrkapitányság a legnyitottabb az iskola kezdeményezéseire. Mindez jól mutatja, hogy az iskola, akár maga a település, a térségi intézményrendszeren kívül helyezkedik el, ahhoz kapcsolódni – elsősorban az állami intézmények rugalmatlansága és elutasító attitűdjei miatt – nem igazán tud.

Az iskola nemcsak oktatási intézmény, hanem egyfajta közösségi térként is funkcionál. Az iskola vezetésére jellemző, hogy az intézmény működése rugalmasan igazodik a helybeli igényekhez, és igyekszik megoldást keresni a felmerülő – oktatáson túli – társadalmi problémákra is. Mindez azt is jelenti, hogy az intézmény munkatársai ismerik és értik a helybeli formális és informális viszonyokat, viselkedési szokásokat. A tanárok nemcsak mindennapi kapcsolatban állnak a diákok családjával, de bekapcsolódnak a falu mindennapi életébe, részt vesznek a nagyobb közösségi, családi ünnepeken is. Ezt a munkát segíti, hogy az intézményben – a korábbi időszakok sikeres mobilitásának köszönhetően – már egy helybeli tanárt is tudnak alkalmazni, illetve érettségizett diákjaikat pedagógiai asszisztensként foglalkoztatják. Mindez a pedagógusoktól sokkal több időt és erőfeszítést igényel, mint egy átlagos középiskolában, de a mindennapi munka sikeressége elképzelhetetlen a pedagógusok, a tanulók és a szülők közötti kölcsönös bizalom nélkül.

Végül feltehetjük a kérdést, hogy milyen eredménnyel járt a mintegy két évtizedes erőfeszítés, intézményfejlesztés annak érdekében, hogy a cigányfaluban élő fiatalok képzettsége valamelyest javuljon. A statisztikákat böngészve nem túl biztató a helyzet: népszámlálási adatok alapján az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya százalékosan alig észlelhető, az országos és a helyi arányok között a szakadék nagyobb, mint valaha. Ha az abszolút számokat nézzük, akkor azt látjuk, hogy míg 2001-ben egyetlen érettségizett és két felsőfokú végzettséggel rendelkező élt a faluban, addig ez a szám 2011-re 41 érettségizetre és hét felsőfokú végzettségűre változott, már optimistábbak lehetünk. Ez a 48 ember a családjával együtt már jelentős számú népesség ahhoz, hogy azt mondhassuk, a helyi oktatási törekvé-

sek és intézményfejlesztések eredményeképpen van egy formálódó, képzett helyi elit a településen. Ha azt a tapasztalatot is hozzátesszük, hogy jelentős részük a helyi intézményekben foglalkoztatott, akkor még nagyobb eredményként kell mindezt értékelni. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy – a többségi társadalomhoz hasonlóan – éppen ezek az érettségizett, felsőfokú végzettségű fiatalok azok, akik sikeresen munkát tudnak vállalni külföldön, az elmúlt években közülük számosan hagyták el a települést, vannak, akik már három-négy éve külföldön élnek és dolgoznak, és nem is tervezik, hogy visszatérnek.

Összegzés

A cigányfalvak kialakulása pontosan tükrözi a rurális perifériákon a hatvanas években kezdődő gazdasági, társadalmi változásokat. A politikai döntések hatására elinduló iskolamegszüntetések, tévészöszvevások olyan társadalmi folyamatokat indítottak el, ami teljesen átalakította az aprófalvak világát. A szelektív migráció, azaz, hogy aki tudott, elköltözött ezekről a településekről, nyitotta tette ezeket a tereket, egyben lehetőséget teremtett arra, hogy oda bárki beköltözzön, illetve hogy az ingatlanpiacon nem forgalomképes házakat állami támogatással, a cigánytelepek felszámolása ürügyén vegyék meg cigány családok számára. Azaz a cigányfalvak kialakulása olyan központi politikai intézkedések következménye, melyek megvalósítása a lokális hatalmi erőviszonyok függvényében alakult, s amely máig ható demográfiai, társadalmi folyamatokat indított el és a szegregáció új formáit teremtette meg az érintett településeken. Az így kialakult cigányfalvak a magyar településrendszeren belül egy új, társadalmi jelentéssel bíró kategóriát alkottak, az itt élő cigány családok már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté. Azzal, hogy az alacsony társadalmi státuszú, többségében cigány családok a falu melletti vagy külterületi cigánytelepről ezekbe a falvakba szorultak, tulajdonképpen csak a szegénység és az etnikai kirekesztés térbeli áthelyeződése zajlott le, ami plasztikusan mutatja mind a társadalom elkülönítési törekvéseit, mind az alacsony társadalmi státuszú cigány családok társadalomban elfoglalt helyét.

A nyolcvanas évek közepétől kezdődő társadalmi és gazdasági átalakulás átformálta a cigányfalvak társadalmát is. Az addig a többségi társadalom intézményeihez – elsősorban a munkahelyeken és az oktatási intézményeken keresztül, ha nagyon lazán és törékenyen, de – kapcsolódó társadalmak a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válsággal kívül rekedtek a munkaerőpiacon, ahova alacsony iskolázottságuk, az etnikai diszkrimináció és a lakóhelyükhöz tapadó megbélyegzettség okán nem is tudtak visszakerülni, így szegénységük állandósult. A cigányfalvak esetében az etnikai kizárás, a térbeli megbélyegzés erősen összekapcsolódik a párhuzamos, csak a cigányfaluban élők számára fenntartott (oktatási, közfoglalkoztatási) intézményrendszerrel, az etnicizált szegénység intézményesítésével, amit megerősít a nyílt és durva rasszista beszédmód megjelenése és legitimálódása.

A statisztikák alapján társadalmilag és gazdaságilag homogén, a többségi társadalom által egységesen stigmatizált, veszélyesnek tartott tereken belül jelentős különbségeket találhatunk etnikai és társadalmi heterogenitás, belső differenciáltság tekintetében, amit elsősorban a tágabb térség gazdasági helyzete, a környező települések társadalomtörténete és jelenlegi társadalmi viszonyai, az elérhető intézmények és szolgáltatások köre, illetve azok minősége befolyásol. Az esettanulmányban bemutattuk, hogy a cigányfaluban működő innovatív

kezdeményezések és fejlesztések, amelyek általában egy-egy karizmatikus személyhez, társadalmi vállalkozóhoz köthetőek, amellet, hogy pótolják a hiányzó állami szociális szolgáltatásokat a falu mindennapjainak konszolidálásában, a nehezebb időszakok átvészelésében nélkülözhetetlenek, hosszú távon képesek pozitív változásokat indukálni a helyi társadalomban. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a cigányfalvakban működő intézményeket – vitathatatlan sikerességük ellenére – a tágabb térség, a környező települések társadalma, azok intézményei a cigányfaluhoz kapcsolják, és negligálják az együttműködési kezdeményezéseket. Azaz a cigányfalu intézményei és az itt élő családok továbbra sem tudnak kapcsolódni, megjelenni a többségi társadalom intézményeiben, ami lehetőséget nyújtana arra, hogy a cigányfaluról alkotott negatív kép megváltozzon a térség lakói szemében.

Hivatkozott irodalom

- Ábrahám Árpád és Kertesi Gábor (1996): A munkanélküliség regionális egyenlőtlenségei Magyarországon 1990 és 1995 között. A foglalkoztatási diszkrimináció és az emberi tőke váltakozó szerepe. *Közgazdasági Szemle* 43 (7–8): 653–681.
- Allard, S.W. és Small, M.L. (2013): Reconsidering the Urban Disadvantaged. The Role of Systems, Institutions, and Organizations. *The Annals of American Academy of Political and Social Science* (647): 6–20.
- Beluszky Pál (2002): Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In *Vég kiárúsítás 2. Régió, körzet – közigazgatás, az ország peremén, városok*. Budapest – Pécs: MTA Regionális Kutatások Központja, 71–94.
- Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. *Esély nélkül*. Berey Katalin és Horváth Ágota (szerk.). Budapest: Vita, 5–72.
- Csalog Zsolt (1979): Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika* (10): 13–16.
- Demszky Gábor (1980): „CS”. *Kritika* (10): 18–21.
- Durst Judit (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák” – eltérő fejlődési utak az aprófalvakban In *Kistelepülések lépéskényszerben*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 232–280.
- Durst Judit (2016): New Redistributors in Times of insecurity Different Types of Informal Lending in Hungary. In *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. Brazzabeni, Mikel, Manuela Ivone Cunha és Martin Fotta (szerk.). New York – Oxford: Berghahn, 49–67.
- Fehér Katalin, Keller Judit, Vidra Zsuzsanna és Virág Tünde (2015): „Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést, az téved” – fejlesztési programok helyi társadalmakban In *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 91–120.
- Feischmidt Margit (2008): Menedék és depó – szociográfiai esszé egy baranyai aprófaluról In *Kistelepülések lépéskényszerben*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 102–132.
- Fleck Gábor és Szuhay Péter (2013): „Reménybank” A mélyszegénységben élő családok vállalkozási támogatásának lehetőségei In *Hátrányban vidéken*. Kovács Katalin és Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Argumentum, 171–195.
- Fleck Gábor és Virág Tünde (1998): Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998 8(1): 67–93.
- Havas Gábor (1976): Faluba faluvá növekedés – egy kivételről. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Kemény István (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 117–128.
- Havas Gábor (1982): Foglalkoztatásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202.
- Havas Gábor (1999): A kistelepülések és a romák. In *A cigányok Magyarországon*. Glatz Ferenc (szerk.). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Havas Gábor és Zolnay János (2011): Sziszifusz számvetése. *Beszélő* 16(6): 24–49. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/sziszifusz-szamvetese>.
- Juhász Pál (1986–1987): Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc* 6–7 (4–1): 5–17.
- Kemény István és Janky Béla (2003): A cigányok foglalkoztatottságáról és jövedelmi viszonyairól. A 2003. évi országos cigánykutatás alapján. *Esély* 14(6): 58–72.

- Kemény István (1976): A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Kemény István (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 7–63.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2009): Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után. *Közgazdasági Szemle* 56(11): 959–1000.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2010): Roma Employment at the Turn of the Millenium. In *The Hungarian Labour Market 2010*. Fazekas Károly, Lovász Anna és Telegdy Álmos (szerk.). Budapest: Institute of Economics, IE HAS – National Employment Foundation, 135–150.
- Kertesi Gábor és Kézdi Gábor (2014) Iskolai szegregáció, szabad iskolaválasztás és helyi oktatáspolitikai 100 magyar városból. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek* (6) Interneten: <http://www.econ.core.hu/file/download/bwp/bwp1406.pdf>.
- Kovács Katalin (2012): Rescuing a Small Village School in the Context of Rural Change in Hungary. *Journal of Rural Studies* 28(2): 108–117. Interneten: http://open-archiv.rkk.hu:8080/jspui/bitstream/11155/95/2/Kovacs_2012_rescuing.pdf.
- Kovai Cecília (2016): Önálló függőség ágazatban. In *Földből élők: Polarizáció a magyar vidéken*. Kovács Katalin (szerk.). Budapest: Argumentum Kiadó, 137–160.
- Kozákné Keszei Veronika (2001): *Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig*. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 5. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Lengyel Gabriella. (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon Jelenés 2002–2006*. Kállai Ernő és Törzsök Erika (szerk.) Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 56–91.
- Loss Sándor (2001): Egy csapásra. Cigány gyerekek útja a kisegítő iskolába. *Beszélő* 6(1): 69–84. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/egy-csapasra>.
- Picker Giovanni (2016): 'That Neighbourhood is an Ethnic Bomb!' The Emergence of an Urban Governance Apparatus in Western Europe. *European Urban and Regional Studies* 23(2): 136–148.
- Pulay Gergely (2012): A civilizált, a csavargó, a rafinált és a balek. Utcai élet és informális egy budapesti szegénynegyedben. *Beszélő* 17(12): 60–73. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-civilizalt-a-csavargo-a-rafinalt-es-a-balek>.
- Rupp Kálmán (1976): A magyarországi cigánykérdésről. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Kemény István (szerk.). Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet, 69–87.
- Small Mario Louis (2013) Neighbourhood Institutions as Resource Brokers: Childcare Centers, Interorganizational Ties, and Resource Access among the Poor. *Social Problems* 53(2): 274–292.
- Small, Mario Luis (2009): Four Reasons to Abandon the Idea of 'The Ghetto'. *City and Community* 7(4): 389–398.
- Szelényi Iván (1990): Regionális fejlődés, gazdálkodás, igazgatás. Szociológiai szempontok a téma kutatásához. In *úő Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 159–172.
- Vági Gábor (1991): *Magunk, uraim: válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest: Gondolat.
- Váradi Balázs (2012): *Közoktatás. A költségvetés és az egyházi és önkormányzati közoktatási intézményrendszer aránya*. Interneten: <http://docplayer.hu/625326-Kozoktatasa-a-koltsegvetes-es-az-egyhazi-es-onkormanyzati-kozoktatasi-intezmenyrendszer-aranya-varadi-balazs-budapest-intezet.html>.
- Váradi Monika Mária és Virág Tünde (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle* 25(1): 89–113. Interneten: http://www.szociologia.hu/dynamic/varadi_virag_2015_1_89_113_oldal_1.pdf.
- Váradi Monika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagozás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszer. In *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 45–68.
- Váradi Monika Mária (2016): Értéktérmető közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben *Esély* 2016 27(1): 30–56. Interneten: http://www.esely.org/kiadvanyok/2016_1/2016-1_2-1_Varadi_Ertekeremto_kozfoglalkoztatasa.pdf.
- Vida Anikó és Vidra Zsuzsa (2015): „Ez is segély, csak máshogy hívják”- helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és a közmunka. In *Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Virág Tünde (szerk.). Budapest: Argumentum, 68–88.
- Vidra Zsuzsanna (2013): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In *Hátrányban vidéken*. Kovács Katalin és Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Argumentum Kiadó, 57–74.
- Virág Tünde (2007): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In *Kistéleülések lépéskényszerben*. Váradi Monika Mária (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 70–101.
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* 18(1): 60–77. Interneten: <http://www.szociologia.hu/dynamic/0801virag.pdf>.

- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág Tünde (2016): Spatial Consequences of Urban Policies. Forming a Roma Ghetto. *Socio.hu* (Special Issue in English No. 4.). Interneten: <http://www.socio.hu/uploads/files/2016en/virag.pdf>.
- Wacquant, Loïc (2011): Lakóhely szerinti megőlyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat* 13: 12–26.
- Wacquant, Loïc. (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies*. Hutchinson, Ray és Haynes, Bruce D. (szerk.). Boulder: Westview Press, 1–32.
- Wacquant, Loïc (2015) Revisiting Territories of Relegation: Class, Ethnicity and State in the Making of Advanced Marginality. *Urban Studies* 53(6): 1077–1088.
- Wilson, William Julius (1999): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.
- Zolnay János (2016): Kasztosodó közoktatás, kasztosodó társadalom. *Esély* 27(6): 70–97.